

РЕЦЕНЗІЯ

**на дисертаційну роботу Горбачевської Тамари Ігорівни
«Свобода релігії й переконань і право: загальнотеоретичне дослідження»,
поданої на здобуття наукового ступеня доктора філософії
за спеціальністю 081 «Право»**

Актуальність теми дослідження. Дисертаційне дослідження Горбачевської Тамари Ігорівни зумовлено сучасними викликами, що виникають в правовій, соціальній, економічній, безпековій, політичній, релігійній, культурній сферах регулювання суспільних відносин, в яких має впроваджуватися свобода релігії або переконань.

Щодо стану дослідження цієї теми варто зазначити, що на сьогодні щодо окремих аспектів свободи релігії або переконань проводили дослідження такі вчені, як Д.О. Вовк, С.Б. Цебенко, С.П. Рабінович, М.С. Васін, В.Є. Єленський, П.І. Коновальчук, Т.Д. Брік, О. В. Кисельов, В. П. Кохан, О.А. Золотарьова, М.М. Букач, М.Ю. Бабій, Л.В. Головка, Л.В. Ярмол, Н.Г. Габалей, М.М. Палінчак та ін. Проте в доктрині прав людини проаналізовано загальні аспекти правового регулювання права на свободу релігії або переконань, але на рівні комплексних досліджень бракує наукових праць, які розкривали б проблематику окреслення меж праворегулювання релігійної свободи або переконань з іншими основоположними свободами і правами людини (заборона дискримінації, гендерна рівність) та загальними суспільними благами (мораль, безпека) в умовах таких сучасних викликів, як війни, політизація релігійної свободи, збільшення впливу приватних акторів на права людини та посилення конфліктів між свободою релігії або переконань та іншими правами людини.

Тому дисертація Горбачевської Т.І. є важливою для доктрини прав людини, актуальною, своєчасною і насиченою критичним правовим аналізом та пропозиціями, спрямованими на покращення правового регулювання права на свободу релігії або переконань в умовах сучасних викликів.

Обґрунтованість наукових положень, висновків і рекомендацій, що містяться у дисертації. Зміст дисертації в цілому характеризується високим теоретичним і науково-методологічним рівнем вирішення поставлених завдань.

Дисертантка шляхом розкриття змісту обраної теми виявила глибокі знання проблематики, заявленої у дисертації, вміння самостійно аналізувати доктринальні тексти та нормативно-правові акти, що регламентують право на свободу релігії або переконань, робити аргументовані висновки, формулювати обґрунтовані пропозиції щодо вдосконалення теоретичних та практичних аспектів регулювання права на свободу релігії або переконань.

Основні питання, які авторка розкрила на сторінках дослідження, подаються через призму наукових підходів вітчизняної та зарубіжної шкіл права, тобто концептуальні положення розглядаються шляхом аналізу підходів до регулювання права на свободу релігії або переконань вченими з різних регіонів світу, що дозволило подати всебічний аналіз правової проблематики, з якою стикуються законотворчі та правозастосовчі суб'єкти.

Дисертантка ґрунтовно окреслила поняття й особливості регулювання свободи релігії або переконань в різних правових системах, міжнародні стандарти й зарубіжний досвід правового з регулювання досліджуваного права та ключову проблематику меж втручання у право на свободу релігії або переконань, концептуальні аспекти права на свободу релігії й переконань через призму дискурсів сталого розвитку, підходу спроможностей, фемінізму та деколоніалізму.

Дисертанткою виокремлено генезу свободи релігії як права людини в різні історичні періоди, особливості сучасного правового регулювання права на свободу релігії або переконань, специфіку та проблематику забезпечення права на свободу релігії або переконань поряд з іншими основоположними свободами і правами людини (заборона дискримінації, гендерна рівність) та загальними суспільними

благами (мораль, безпека). Загалом дисертація становить цілісне, завершене наукове дослідження із чіткими висновками.

Здобувачка під час проведення дослідження використовує широкий спектр методології різного рівня: діалектичний метод; герменевтичний та аксіологічний підходи; порівняльний; формально-логічний; історичний; метод деконструкції; інверсії та індукції. Завдяки застосуванню вказаних методів дисертантці вдалося досягти якісних результатів дослідження та отримати достовірні, обґрунтовані висновки та рекомендації, спрямовані на покращення правового регулювання права на свободу релігії або переконань в умовах сучасних викликів.

Наукова новизна одержаних результатів. У дослідженні здійснено спробу знайти відповіді на ряд питань, вирішення яких становить основу для подальшого розвитку доктрини прав людини, національного законодавства у цій царині, а також юридичної практики.

Новаторським у дисертації є розгляд свободи релігії або переконань через призму сучасних дискурсів, з-поміж яких виокремлено цілі сталого розвитку, підхід спроможностей, фемінізм та деколоніалізм. Слушно зауважено, що використання вказаних концепцій до розкриття змісту права на свободу релігії або переконань дозволило, зокрема, обґрунтувати необхідність використання погляду самих носіїв права щодо окремих аспектів його використання, оскільки це гарантує більш об'єктивне розуміння та інтерпретацію права на свободу релігії або переконань.

Дисертантка на сторінках наукового дослідження пише про доцільність встановлення мінімального стандарту із захисту права на свободу релігії або переконань, що включає, по-перше, закріплення на законодавчому рівні щодо регулювання прав працівників вимоги розумного пристосування до потреб у реалізації права на свободу релігії або переконань, тобто розгляду кожного запиту від працівника на надання йому або їй можливості реалізувати свою релігійну

потребу; по-друге, звуження автономії релігійних організацій шляхом поширення антидискримінаційного законодавства на ті посади, які прямо не стосуються релігійної доктрини та повністю релігійних обов'язків, таким чином захищаючи працівників від свавільного втручання у їх права на рівність та недискримінацію.

У роботі сформульовано межі втручання у право на свободу релігії або переконань, як неприпустимість втручання у внутрішній прояв свободи релігії або переконань (можливість змінювати, приймати та відмовлятися від релігії або переконання); необхідність мінімального забезпечення «основи» права на свободу релігії або переконань; підтримка державного нейтралітету та неупередженості у питаннях релігії; сприяння релігійному, ідеологічному та культурному плюралізму; забезпечення толерантності до релігійних меншин; повага до людської ідентичності; громадська безпека чи публічний порядок; права та інтереси інших осіб.

Дисертантка аргументовано доводить, що у питанні балансу між забезпеченням права на свободу релігії або переконань та національної безпеки як загального суспільного блага специфіка міжнародно-правового регулювання права на свободу релігії або переконань не допускає обмеження цього права з метою захисту національної безпеки. Слушно проілюстровано на прикладі українських законопроектів щодо заборони діяльності релігійних організацій, які входять до структури релігійної організації, керівний центр якої знаходиться в державі, що здійснила військову агресію та/або тимчасово окупувала частину території України, що держава не може обґрунтувати відступ від зобов'язань щодо захисту права на свободу релігії або переконань заради національної безпеки в умовах війни чи інших надзвичайних станів.

Повнота викладу одержаних результатів. У дисертації чітко визначено об'єкт і предмет дослідження. Дисертантка досить вдало сформулювала мету дисертаційної роботи, що полягає в тому, щоб сформулювати цілісне теоретико-

правове розуміння права на свободу релігії або переконань шляхом визначення закономірностей та основних тенденцій його розвитку в умовах сучасних викликів та необхідності пошуку належного балансу з іншими основоположними правами людини і свободами, безпекою та іншими загальними благами.

Дисертація Горбачевської Т.І. характеризується єдністю змісту. План наукової роботи є логічним і послідовним, відповідає змісту проблеми, що досліджується, то розкриває значний спектр правових проблем щодо поваги, захисту та реалізацію права на свободу релігії або переконань. Виклад матеріалу є логічним і системним, висновки отримали належне наукове та практичне обґрунтування.

Дисертанткою проведена значна дослідницька робота, список використаної літератури складається з 448 найменувань. Однак дисертація не перевантажена надмірним цитуванням напрацювань інших учених й відповідає встановленим вимогам щодо пропорцій між власним текстом і використаними джерелами.

Дискусійні положення дисертації. У цілому дисертаційна робота Горбачевської Тамари Ігорівни виконана на належному науковому рівні. Однак дисертація містить дискусійні положення, що потребують додаткового обґрунтування, та щодо яких можна висловити окремі міркування, які можуть бути враховані дисертанткою у подальших наукових дослідженнях.

1. Цікавим є підхід дисертантки до використання термінології у дисертаційному дослідженні, зокрема, щодо позначення основного терміну «свобода релігії або переконань». Проте за існування множинності визначень досліджуваного права дисертантці варто було б більш детально розкрити їх відмінність у наповненні та обсязі. Зокрема, яке розуміння авторка вкладає у поняття «переконання» і чим, на її погляд, воно відрізняється від поняття «вірування» в контексті свободи релігії?

У розвиток цього питання дисертантці варто розкрити, чи вкладається певне смислове наповнення у сполучники «або» чи «та», що використовуються в літературі? Який союз, на погляд авторки є домінантним: кон'юнкція чи диз'юнкція? Якщо диз'юнкція, то сильна чи слабка?

2. У дисертації згадується герменевтичний підхід. Щоб герменевтика залишала свій філософський сенс, а не була аналогом застосування термінів тлумачення чи інтерпретації, варто було продемонструвати саме герменевтичне коло в дослідженні, коли сенс загальної норми (конституції, конвенції) стає зрозумілим, коли розглядаються конкретні випадки, а сенс окремих випадків стає зрозумілим, коли співвідноситься із сенсом загальної норми. Герменевтичне коло в дисертації застосовується радше імпліцитно. Які приклади герменевтичного кола дисертантка зазначає у дослідженні?

3. У дослідженні розглядається ціннісний конфлікт між різноманітними релігіями і переконаннями: що є пріоритетною цінністю – моногамна гетеросексуальна сім'я чи вільний вибір партнера незалежно від статі, свобода самовираження чи право на повагу до релігії і переконань тощо. Проте в роботі недостатньо вирішено вкрай актуально проблему сьогодення, що полягає у відшуканні балансу між свободою самовираження і правом на повагу до релігійних переконань, наприклад, у справі Шарлі Ебдо. Яким є бачення дисертантки щодо можливих шляхів вирішення таких ціннісних конфліктів і які критерії можуть бути застосовані для встановлення справедливого балансу між різноманітними цінностями?

4. Дисертантка з різних боків розглядає право на свободу релігії або переконь: і в класичних дискурсах прав людини, і в сучасних дискурсах, і в рішеннях ЄСПЛ та інших судів, але як лише одне з прав поряд з іншими. Проте, на мій погляд, дисертація лише виграла б, якщо була б розкрита фундаментальна та

вихідна роль цього права у системній єдності зі свободою думки для всієї системи прав людини.

Між тим, викладені міркування не впливають на загальний позитивний висновок щодо виконаної роботи, не зменшують наукову цінність рецензованого дослідження, позаяк носять уточнюючий характер або ж є дискусійними.

Загальний висновок. Дисертаційна робота виконана на високому теоретичному рівні, матеріал дисертації викладено в логічній послідовності, всі висновки отримали необхідну і достатню теоретичну аргументацію та є методологічно обґрунтованими. За своїм змістом і загальною спрямованістю дисертаційне дослідження Горбачевської Т.І. відповідає обраній нею спеціальності 081 - «Право», робота пройшла належну апробацію. Дисертація є самостійною завершеною роботою, в якій відсутні порушення академічної доброчесності. Оформлення дисертації в цілому відповідає встановленим вимогам.

На підставі викладеного можна зробити висновок, що дисертація Горбачевської Тамари Ігорівни на тему «Свобода релігії й переконань і право: загальнотеоретичне дослідження», подана на здобуття наукового ступеня доктора філософії, відповідає вимогам Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 12 січня 2022 р. № 44, а її авторка заслуговує на присудження їй наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 - «Право».

Рецензент:

**Доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри прав людини
та юридичної методології
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого**

 С. І. Максимов

7

